

І. Я. Кавалёва

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Мінск, Рэспубліка Беларусь
e-mail: inru@rambler.ru*

ДА ПЫТАННЯ АБ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ МАДЭЛЯХ КАМПАЗІТАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У артыкуле прадстаўлены вынікі аналізу беларускіх складаных слоў у структурным аспекце. Выяўлены мадэлі кампозітаў з улікам часцінамоўнай прыналежнасці складаючых кампанентаў. Прадэманстраваны колькасныя паказчыкі лексічных адзінак, утворанах па дадзеных мадэлях.

Ключавыя словы: складанае слова / кампозіт; словаўтваральная мадэль; першы кампанент; другі кампанент; лексічная адзінка.

И. Е. Ковалёва

*Белорусский государственный университет
Минск, Республика Беларусь
e-mail: inru@rambler.ru*

К ВОПРОСУ О СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОДЕЛЯХ КОМПОЗИТОВ БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА

В статье представлены результаты анализа белорусских сложных слов в структурном аспекте. Выявлены модели композитов с учетом частеречной принадлежности составляющих компонентов. Продемонстрированы количественные показатели лексических единиц, образованных по этим моделям.

Ключевые слова: сложное слово / композит; словообразовательная модель; первый компонент; второй компонент; лексическая единица.

I. Y. Kovalyova

*Belarusian State University
Minsk, Republic of Belarus
e-mail: inru@rambler.ru*

TO THE ISSUE OF BELARUSIAN COMPOUND WORD FORMATION MODELS

The results of the analysis of Belarusian compound words in the structural aspect are represented in the article. The models of composites based on the part of speech of their components are revealed. The quantitative indicators of lexical units formed according to these models are demonstrated.

Key words: compound word / composite; word-formation model; first component; second component; lexical unit.

Кампазіты, або складаныя словы, уяўляюць сабой прадукт словаўтваральных працэсаў, дзякуючы якім слоўнікавы склад беларускай мовы пастаянна папаўняецца новымі адзінкамі. Як вядома, складаныя словы ўзнікаюць на базе існуючага моўнага матэрыялу з мэтай абазначэння новых паняццяў і з’яў, а таксама як індывідуальныя наватворы ў мастацкай літаратуры. Сістэмнае вывучэнне складаных слоў застаецца актуальным і ў наш час у сувязі з неабходнасцю вывучэння пастаянных змен у слоўнікавым складзе мовы. Застаюцца адкрытымі праблемныя пытанні, якія звязаны і з роляй словаўтваральных структур кампазітаў (мадэлей) у мове і маўленні.

У даным артыкуле прадстаўлены вынікі аналізу складаных слоў у структурным аспекце з мэтай выяўлення спалучальных магчымасцей часцін мовы складаючых кампанентаў кампазіта і словаўтваральных мадэлей у залежнасці ад часцінамоўнай прыналежнасці кампанентаў.

Матэрыялам для аналізу паслужыла картатэка складаных слоў, адабраных намі з беларускіх мастацкіх твораў XX–XXI стст. на падставе структурнага крытэрыю – наяўнасці двух і больш суадносных са слоўнымі адзінкамі кампанентаў кампазіта. Агульны корпус фактычнага матэрыялу склаў 1891 лексічную адзінку (ЛА).

Пад мадэллю ў дадзеным артыкуле мы следам за аўтарамі слоўніка-даведніка лінгвістычных тэрмінаў будзем разумець «схему або узор якой-небудзь моўнай адзінкі, якая паказвае паслядоўнае размяшчэнне складаючых частак» [1, с. 206]. Адным з крытэрыяў прыналежнасці ЛА да той ці іншай мадэлі з’яўляецца часцінамоўны крытэрыі. Часцінамоўная характарыстыка матывавальнага і матываванага слоў з’яўляецца, як адзначае А. І. Маісееў, і адной з падстаў для абагульнення словаўтваральнага матэрыялу [2, с. 198]. У адносінах да словаўтварэння, а разам з тым і ўтварэння складаных слоў, ён пісаў: «Паколькі кожнае слова <...> абавязкова належыць пэўнай часціне мовы, то словаўтварэнне абавязкова ўтварае словы той ці іншай часціны мовы на базе слоў канкрэтнай часціны мовы» [2, с. 136]. Па часцінамоўнаму крытэрыю мадэлі складаных слоў былі выдзелены многімі даследчыкамі ў беларускім мовазнаўстве (Л. А. Гадуйка, В. Т. Гнеўка, З. Ф. Краўчанка, М. Р. Прыгодзіч, Л. М. Шакун і інш.).

Вылучэнне тыповых структурных схем прадстаўляецца актуальным для апісання сістэмнай арганізацыі ўтварэння складанняў у тэкстах мастацкай літаратуры.

На першым этапе нашага даследавання быў праведзены аналіз марфалагічнага складу кампазітаў і выяўлена 117 субмадэлей па часцінамоўнай прыналежнасці кампанентаў. У якасным плане не заўсёды адназначна можна аднесці кампанент кампазіта да канкрэтнай часціны

мовы з прычыны іх двайной матываванасці. Таму пры першасным аналізе складанняў намі ўлічвалася варыянтнасць часцінамоўнай прыналежнасці. Вылучаныя мадэлі валодаюць не толькі якаснымі, але і колькаснымі характарыстыкамі. Марфалагічная структура некаторых кампазітаў – шматкампанентная, г. зн. яны маюць у сваім складзе больш, чым дзве каранёвыя марфемы. Аднак, прымаючы пад увагу прынцып бінарнасці структуры кампазітаў, на які звярталі ўвагу многія даследчыкі (W. Fleischer, I. Barz, E. Donalies, P. Eisenberg, М. Д. Сцяпанавы і інш.), такога плану адзінкі з пэўнай агаворкай адносяцца намі да мадэлей, характэрных для двухкампанентных кампазітаў (да ўвагі бярэцца першы і апошні кампанент, адзін з якіх або абодва з’яўляюцца кампазітамі, параўн.: *трохсотгадовы, суднарамонтна-суднабудаўнічы, Сарока-белабока самагубка-дзяўчына* і інш.). Для далейшага аналізу дробная класіфікацыя мадэлей не ўяўляла значнасці і выяўленыя ў колькасным (больш чым 2 кампанента) і ў якасным (часцінамоўная варыянтнасць) планах субмадэлі былі аб’яднаны намі ў больш аб’ёмныя групы з улікам аднясення першага і апошняга кампанентаў да пэўнай часціны мовы. У выніку намі было вылучана 38 словаўтваральных мадэлей па часцінамоўнай прыналежнасці кампанентаў.

Вынікі аналізу марфалагічнага складу кампазітаў з улікам часцінамоўнай прыналежнасці кампанентаў і іх колькасныя паказчыкі прадстаўлены ў наступнай табліцы (табл.):

Табліца

Часцінамоўная прыналежнасць кампанентаў кампазітаў

2 кампанент \ 1 кампанент	A	Adv	K	Name	Num	Präp	Pron	S	V
A	310		1	2				442	16
Adv	9	57					2	35	45
K	2		57	1				32	
Name	4			32				27	
Num	2		1		3			154	3
Partikel				1					
Pron	9				1		2	85	40
Präp								4	
S	20		3	1	11	1		610	209
V								13	61

Як сведчыць табліца, у якасці як першага, так і другога кампанента складання часцей за ўсё выступае назоўнік, што тлумачыцца здольнасцю назоўніка спалучацца з рознымі часцінамі мовы. Намі зафіксавана 7

мадэлей з першым кампанентам-назоўнікам, параўн.: S+S: *асфальтабетонны, вербалоз, гук-пацэрка, лесаакадэмія, машынабудаванне, небакрай, папараць-кветка, сані-развалы, ягада-рабіна*; S+V: *душахват, змеяжэр, кнігалюбца, маслабойка, прыродазнаўчы, свабодалюбівы, увачавідкі, цеплавоз*; S+A: *злыгодны, змеенадобны, працаздольны, садавіна-апрацоўчы, словаахотлівы, шклопадобны*; S+K: *касмадром, тэрміналогія*; S+Name: *Спас-Ефрасіння*; S+Num: *дзень-два, дзесятак-другі, раз-другі, тыдзень-два*; S+Prär: *багадзельня (параўн.: богадэльня < ад царкоўнаслав. бога дгья 'бога ради' [3, с. 182])*. Назоўнік у якасці другога кампанента спалучаецца амаль з усімі выяўленымі ў аналізуемым моўным матэрыяле часцінамі мовы і прадстаўлены ў 9 мадэлях: A+S: *агульнагерманскі, белакапытнік, даўгалетні, драбнарыбіца, красамоўны, прафсаюз, пустазелле, райбальніца, светлакаляровы, сельскагаспадарчы, сярэдневякоўе, чырванапёрка, шырокалістоўны*; Adv+S: *мімаволі, мнагаслоўны, напаяўжарт, напаяўсілы, супрацьнаветраны, шматгранны, шматкіламетровы, шматкроць*; K+S: *аўтавакзал, аўтамашына, аэрапорт, кіламетр, мікрараён, тэлеканал, фотаўсмешка*; Name+S: *Аўдоля-салдатка, Бяроза-рака, Васіль-сусед, Волма-рака, Захарыха-знахарка, Крушына-паэт, Ленінград, Мішка-мядзведзь, Нёман-рака, Сымон-музыка*; Num+S: *аднасяльчанін, адначасова, двухстволка, дзесяцікватэрны, першапачатак, стагоддзе, сямітомны, трывух*; Pron+S: *іншаземны, іншасвет, самааналіз, самаволка, самаудасканаленне, самапаклёп, самаўладна, самаўпэўненасць, тагачасны, усебаковы, усенародны, усяночная, штогод, штодзённасць, штодня, штораз*; V+S: *абібок, відавочна, прайдзісвет, шыбайгалава*.

Актыўна ўдзельнічаюць ва ўтварэнні кампазітаў прыметнік, прыслоўе, лічэбнік і займеннік у якасці першага кампанента, якія рэпрэзентуюць па 5 мадэлей адпаведна, параўн.: A+A: *высокі-высокі, глыбокі-глыбачэзны, дзікавата-цікаўны, дэкаратыўна-прыкладны, жудасна-таямнічы, літаратурна-мастацкі, медна-чырвоны, мляўка-салодкі, новапрызначаны, пушыста-белы, старэча-танклявы, цёмна-русы, шырока-далёкі, ярка-чырвоны*; A+S: *басаногі, дзетдом, партрбота, старамодна, электралямпы*; A+V: *навабранец, напасёл, пустабрэх, сырамятны*; Adv+Adv: *больш-менш, вось-вось, гучна-раскаціста, дзе-нідзе, павольна-няўхільна, павольна-павольна, раз-пораз, сям-там, ціха-ціха*; Adv+S: *мімаволі, мнагаярусны, немнагаслоўна*; Adv+V: *дамацканы, мімаходзь, напаяўтырчэць, супрацьдзеінічаць, супрацьлеглы, супрацьстаяць*; Num+A: *адзін-адзінокі, адзін-аднютки*; Num+K: *трылогія*; Num+Num: *саракапятка, саракапятчык, трыццацьчацвёрка*; Num+S: *васьміканцовы, пяціфунтовы, сямісоткіламетровы, чатырох- і пяцікласнік*; Num+V:

першабытны, першаісны; Pron+A: самазадаволены, самаўпэўнены, своеасабліва, своеасаблівы; Pron+Num: самапершы; Pron+Pron: самнасам, тамтэйшы; Pron+S: іншасвет, самаўладна, штогодна, штомоцы, штопраўды; Pron+V: самабытны, самавук, самадзейны, самазвал, самаловы, самасеечка, саматканы, самацёк, сябелюбец, усёмагутны, усяедны.

Мадэлі з першым кампанентам – прыназоўнікам і часціцай дэманструюць адзінкавыя прыклады: *Prär+S: запанібрата, насампраўдзе, насамрэч, насамсправе; Partikel+Name: Нібыто-Ігнат.*

У якасці асновы другога кампанента складання на другім месцы пасля назоўніка знаходзіцца прыметнік (7 мадэлей): *Adv+A: агульнавядомы, далёка-далёкі, лёгкаранены, малапрыемны, маласімпатычны, цяжкахворы; K+A: політэхнічны, псеўдазалаты; Name+A: Антанюк-старэйшы, Глушак-малодшы, Кіеў-пасажырскі і іншыя.* Прыклады для мадэлей *A+A, Num+A, S+A, Pron+A* прыведзены вышэй.

Далей далучаюцца дзеяслоў і асабовае імя, якія прадстаўлены 6 і 5 мадэлямі адпаведна: *A+V: авіяносец, жываніс, наваселле, старажытны; Adv+V: дармаед, мімалётны, мнагазначна, пешаход, ціхаходны, шматзначна; Num+V: першабытны, першаісны; Pron+V: самадзейны, самакрутка, самалёт, самалюбна, усемагчымы; S+V: богведама, грэчкасей, душахват, зубаапрацоўчы, працалюбства; V+V: адчуваць-распазнавацца, думаць-гадаць, закаціцца-знікнуць, легці-замерці, чакаць-чакаць, чытаць-пісаць, шумець-жаліцца; Name+Name: Алелькавіч-Слуцкі, Аршанска-Магілёўскі, Ганна-Марыя, Жан-Ясь, Кіева-Магілянскі, Лібава-Роменскі, Літвіненка-Вольгемут, Міхал-Апалінарый, Тройца-Сергіеўскі, Цюхай-Ліпскі; A+Name: Нова-Ерусалімскі, сярэднядняпроўскі.*

Як правіла, у адзінкавых выпадках для стварэння кампазіта ў якасці другога кампанента выступаюць прыслоўе і прыназоўнік. Пры гэтым прыслоўе як аснова другога кампанента спалучаецца з прыслоўем-першым кампанентам: *Adv+Adv: бліжэй-бліжэй, даўно-даўно, заўтра-паслязаўтра, ледзьве-ледзьве, направа-налева, перш-наперш, усяго-наўсяго, хаця-нехаця, як-ніяк.* Мадэль з другім кампанентам-прыназоўнікам – *S+Prär* – зафіксавана намі толькі ў адным выпадку (гл. прыклад вышэй).

Як праілюстравана ў табліцы, вылучаныя словаўтваральныя мадэлі адрозніваюцца і колькаснымі паказчыкамі ўжытых лексічных адзінак у дыяпазоне ад адной ЛА (мінімальная колькасць) да 610 ЛА (максімальная колькасць). У прымяненні да адабранага намі фактычнага матэрыялу найбольшая колькасць кампазітаў утворана па мадэлях *S+S, A+S, A+A, S+V* і *Num+S*, што сведчыць аб высокай ступені прадуктыўнасці дадзеных мадэлей.

Вынікі праведзенага аналізу паказалі, што захаванне крытэрыя прыналежнасці кампанентаў складанага слова да пэўнай часціны мовы прадстаўляецца мэтазгодным для апісання структурнай арганізацыі кампазітаў. Выяўленыя мадэлі дэманструюць, па-першае, спалучальныя магчымасці часцін мовы выступаць у якасці першага або другога кампанента складанага слова. Па-другое, колькасныя паказчыкі лексічных адзінак, утвораных па ўзору, дазваляюць устанавіць ступень прадуктыўнасці суадноснай мадэлі.

Скарачэнні

A – прыметнік, **Adv** – прыслоўе, **K** – кампанент іншамоўнага паходжання, **Name** – асабовае імя, **Num** – лічэбнік, **Partikel** – часціца, **Pron** – займеннік, **Präp** – прыназоўнік, **S** – назоўнік, **V** – дзеяслоў.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Розенталь, Д. Э. Справочник по русскому языку. Словарь лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : ООО «Издательство Оникс» : ООО «Издательство „Мир и Образование“», 2008. – 624 с.
2. Моисеев, А. И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке : Учеб. пособие. / А. И. Моисеев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – 208 с.
3. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1. (А–Д) – 1986. – 576 с.